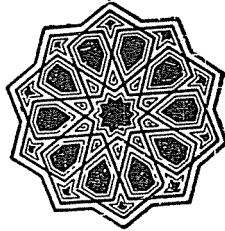

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XX

HALK-I KUR'AN MESELESİ

Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri*

Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde

Çeviren: Mücteba UĞUR

Hadis Asistanı

Tarihte "el-Mihne" de denilen "Halk-ı Kur'ân" ya da "Lafz" meselesi, cerh ve ta'dil kitaplarında, hadis ricâline, zayıf ravilere ait eserlerde, tarihî kaynaklarda çokca zikredilmiş, sebeplerine inilmiş bir konudur. Zaman geçtikçe ifade ettiği mânâ çığırından çıkmış, bilhassa tarihi ve mahiyeti asrımız ilim alemine meçhul kalmıştır. Bu itibarla bu mühim meselenin menşei, tarihî seyri hakkında kısa bilgiler verip ravilere, muhaddislerle cerh ve ta'dil kitaplarına tesirinden etraflı bir şekilde bahsetmek yerinde olacaktır.

Halk-ı Kur'ân Meselesinin başlangıcı:

Tarih ve mezhepler tarihi kaynaklarının ittifakla naklettiklerine göre Halk-ı Kur'ân meselesinden ilk bahseden Ca'd b. Dirhem, sonra Cehm b. Safvân'dır. Daha sonraları bu ikisine Bişr b. Gıyâsi'l-Merisi tâbi olmuştur¹. Ca'd b. Dirhem zındıklık ve ilhad isnadiyle Emevî Devleti'nin sonlarına doğru 118 (M.736) tarihinde katledilmiştir. Cehm b. Safvân da Hâris b. Sureyc ile birlikte Horasân emirlerine isyan ettiğinden 128 (M. 745) de öldürülmüştür. Bişr b. Gıyâsi'l-Merisi ise 218 (M.833) yılında takriben 70 yaşlarında iken Bağdat'ta vefat etmiştir. Hâfız Zehebî Bişr'den bahsederken, "*fakîh, mütekellim Bişru'l-Merisi 218 yılında ölmüştür. Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğu görüşünü yaymakta*

* Tercüme, müellif tarafından neşre hazırlanan, birkaç defa basılan (3. bs; Beyrut, 1972) *Zafer Ahmed el-Usmâni et-Tehânevî*'nin önemli eseri "*Kavâ'id fi 'ulûmi'l-Hadis*"in 361-380. sayfalarına eklenen notun ayrı basımından yapılmıştır. Beyrût? 1972, s. 5-26.

¹ Hâfız Lâlkâ'i'nin *Şerhu's-Sünne* ve *Ebû Hâtim er-Râzi'nin er-Red Ale'l-Cehmiyye* eserlerinde bu husus açıkça belirtilmiştir. M. *Zâhid el-Kevseri, Te'nibu'l-Hatib*; Mısır 1361/1942, s. 53.

idi. Bu senenin sonlarında göçtü. Kendisine hiç bir âlim katılmadı. Bazı imamlar küfrüne hükmetmişlerdir” diyor². Yine Zehebî'nin naklettiğine göre Bısr, Cehm b. Safvân'a yetişememiştir. Ancak, onun Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu görüşü kuvvetlendirmek için yeni deliller ileri sürmüş ve yaymaya çalışmıştır. Babası Yahudî idi. Nasr b. Mâlik tebası arasında boyacılık yapar, kaval imal ederdi. Bısr, Hârûnu'r-Reşîd zamanında (170-193 /786-808) yakalandı. Kelâmî görüşleri yüzünden eziyet gördü³.

Halk-ı Kur'ân fitnesi kısmen İmâm -ı A'zâm Ebû Hanîfe (70-150 /689-767) zamanında zuhûr etmiştir. İmâm-ı A'zâm konuyu en ince teferruatına kadar izah ederek Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğu görüşünü yayanları cevaplandırarak bir müddet susturmuştur⁴. Üstâd Kevserî bu konuda şunları söyler: “Cehm b. Safvân'ın öldürülmesinden sonra çok geçmedi, Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğu görüşü iyice yayılmadan bir grup insan çıkmaza girdi. Bir kısmı Cehm'i tutarken bir kısmı ona karşı çıktı. Sonunda birçok kimse bu bid'atçinin asıl maksadını bilmeden hakikatten uzaklaştı, ifrat ve tefrite kaçtı. Bir grup Cenâb-ı Hakk'ın ezeli bir sıfatını nefyederek O'nun kendisine mahsus bir kelâmı olmadığı iddiasında Cehm'e katılırken bir grup telaffuz edilen sözün kıdemine kail olarak aksini ileri sürdü. İmâm-ı A'zâm durumu gördüğünde işi ciddiyetle ele aldı, konunun mahiyetini açıkladı ve şunları söyledi: “Allâh'a ait sıfatlar mahluk değildir. Yarattıklarına ait olanlar mahluktur”. İmâm-ı A'zâm bu ifâdesiyle demek istemiştir ki, “Kelâm”, Allah'a ait oluşu itibarıyla ezeldir ve yalnızca O'na mahsus bir sıfattır. Ancak Kur'ân-ı Kerim'i okuyanların dillerindeki ses, ezberliyenlerin zihinlerindeki zihni tasavvur, mushaflardaki yazı.. hepsi de mahluktur. Onu ezberliyenlerin mahluk oluşu gibi.. Daha sonra ehl-i sünnet alimlerinin görüşü bu noktada birleşmiştir”⁵.

İmâm-ı A'zâm'ın bütün gayretlerine rağmen bu fitne durmamıştır. Abbâsi Halifesi Me'mûn (170-218 /776-833) zamanına kadar gizli-açık devam etmiş, bu halife zamanında tam manâsıyla açığa çıkarak yerleşmiştir. Me'mûn'un kendisi bile Mu'tezile'ye kapılarak Kur'ân-ı Kerim'-

2 Zehebî, *el-Iber*; Kuveyt, 1960; I/73.

3 Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*; Mısır, 1382/1963; I/322

4 Hâfız İbn-u Ebi'l-Avvâm rivayetinden Kevserî nakli.. *Te'nibu'l-Hatib*, s. 55; *İbn-u Kuteybe*, “*el-İhtilâf fi'l-Lafz*” adlı eserinde bu hizmetinden takdir ve siyayişle bahseder. *Kevserî* neşri; Mısır, 1349, s. 56 vd.

5 *Kevserî*, *Te'nibu'l-Hatib*; s. 53.

in mahluk olduğu görüşünü benimsemiştir. Ayrıca alimleri, kadıları, muhaddisleri, hadis ravilerini bu görüşe inanmaya davet etmeğe başlamış, zor da kullanmıştır. Bütün bunlar hayatının son senesi olan 218 de vukû bulmuştur. Me'mun devrini takip ederek gelen bu meselenin ortaya attığı fitne Mu'tasım (?177-227/793-842) ve Vâsık (öl. 232/846) devirlerinde devam ederek Mütevekkil (206-247/822-861) devrinin başlarına kadar sürmüştür.

Mütevekkil hilâfete geçtiği zaman Halk-ı Kur'ân mevzuuna kendinden önce üç halifenin gösterdiği itibarı göstermemiştir. Hatta 234 (M. 848) yılında Halk-ı Kur'ân görüşünü yasak ederek İslâm ülkelerine tebliğ etmiş, böylece devleti ve halkı rahatsız eden bu fitne ortadan kalkmıştır. Arada geçen 15 yıl boyunca alim ve muhaddisler çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır. Kimi ölüm korkusundan Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğunu kabul etmiş, kimi mânâsını bilmeden bu görüşe katılmıştır. Kimisi selefin girmediği bir mevzuya dalmaktan çekinmiş, kimisi de Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olmadığını açıkça söylemiş ve bu uğurda başına gelen bütün belâları hatta ölümü bile sabır ve metânetle karşılamıştır.

Zehebî'nin de naklettiğine göre Me'mun, alimleri Halk-ı Kur'ân konusunda imtihâna tabi tutmuştur. Kendisi o sıralarda Rakka'da bulunduğundan Bağdat'taki nâibine imtihan hususunda bir mektup yazarak pek aşırı girmiştir. Me'mun Peygamber zamanında bilinmeyen bu konuya tam manası ile inanan bir kimse gibi davranmıştır. Devrin alimlerinden çoğu zorla olumlu cevap vermiş, bir kısmı tevakkuf etmiştir. Böyleleri meseleye dair görüşünü sonra açıklayıp tartışmalara girmişse de sözlerine aldırان olmamıştır. Mesele böylece büyümüş, bu yüzden Me'mun birçok alimi ölümle bile tehdit etmiştir.⁶ Dahası var, bu tarihî dönemi tatlık eden okuyucunun da göreceği gibi aynı sebepten sayısız insan hepsedilmiş, işkence görmüş, hatta öldürülmüştür⁷. Mesele zamanla devleti, bütün

⁶ Zehebî, *el-İber*; I/372.

⁷ Halife Mu'tasım zamanında İmam Ahmed b. Hanbel bu mesele yüzünden 28 ay hapsedilmiş, kolları çıkarılıp, kırbaçla döğülmüştür. Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğunu söylemediği için eziyet görmüştür. Aynı meseleden *el-Vâsık* zamanında İmâm-ı Şâfi'i ashabından Yûsuf b. Yâhyâ'l-Buveytî'ye de işkence ve eziyet edilmiştir. Halifenin Bağdat Kadısı *Ibn-i Ebî Du'ât*, Mısır kadısına Yûsuf'un imtihan edilmesini yazmıştı. Yûsuf sorguya çekildiğinde bütün zorlamalara rağmen Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olduğunu söylemekten imtina etmiş ve "Vâsık'ın yanına da çıksam doğrusunu söylerim, bu uğurda demirler içinde ölürüm de.. Tâki, benden sonra bir nesil gelir, bu dava uğruna demirler altında ölenlerin bulunduğunu öğrenir" demiştir. Daha sonra Mısır'dan Bağdat'a götürülerek zindana atılmış ve 231 de (M. 845) Bağdat zindanında prangalar içinde hayata veda etmiştir.

müslümanları ilgilendiren bir konu haline gelmiştir. Irak ve öteki İslâm ülkelerinde toplantıların, meclislerin, şehir ve kasabaların, obaların tek konuşma mevzuu Halk-ı Kur'an meselesi olmuştur. Bu mesele yüzünden alimler arasında sert tartışmalar çıkmış, devlet adamları Mısır, Şam, İran ve diğer İslâm memleketlerinde alimleri, kadıları, fakihleri muhaddisleri imtihana çekmiştir.

“el-Vâsık hilafete geçince Mısır Kadısı Muhammed b. Ebi'l-Leys'e bir mektup yazarak herkesi Halk-ı Kur'an meselesinden imtihan etmesini emretti. Bu emir gereğince Mısır'da ne kadar fakih, muhaddis, müezzin, muallim varsa kimse kalmadı, Halk-ı Kur'ândan sorguya çekildi. Birçok kimse bu yüzden tedirgin oldu. Zindanlar Kur'an-ı Kerim'in mahluk olduğunu inkar edenlerle doldu. Bu hal el-Vâsık devri boyunca el-Mütevekkil'in hilafete geçip de meselenin yasaklandığına hiçbir şekilde münakaşa mevzuu yapılmamasına dair emrini yayınlayınca kadar aynı şekilde devam etti. Emrin yayınlanışını müteakip halk huzura kavuştu, 15 yıl sıkıntı içinde kaldıktan sonra rahat bir nefes aldı”⁸.

Şevkânî, konuya verilen önemi yersiz bularak diyor ki: “Allah kelâmına dair bu ihtilafli meselenin - üzerinde çokca durulmuş, uğruna müslümanlar arasında ayrılıklar başgöstermiş, ilim adamları imtihana çekilmiş, onun İslâm'ın en büyük meselelerinden biri olduğunu zannedenler bulunmuş bile olsa - önemli bir faydası yoktur. Aksine fuzulidir. Bunun içindir ki Allah, Sahâbe ve Tabiini bu konuda söz etmekten korumuştur”⁹.

Halk-ı Kur'an Meselesinin Raviler, Muhaddisler, Cerh ve ta'dil Kitaplarına tesiri:

İmam Ahmed b. Hanbel'in (164-241 / 780-855) Kur'an-ı Kerim'in mahluk olduğunu söylemeye zorlanmasından ve birçok alimin başını yiyen bahis konusu fitne ateşinin sönmesinden sonra Halk-ı Kur'an

⁸ Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm*; Kahire 1368/1949, III/184. Ahmed Emîn, “Bu mâlumatı el-Kindî'nin el-Vulât ve'l Kudât'ının çeşitli yerlerinden naklettik” diyor. Halk-ı Kur'an meselesi *Duhâl-İslâm*'da siyasi yönden ele alınmış tesirlerinden bahsedilmiştir. *Beyhâkî, el-Esmâ ve's-Sıfât* da meseleyi itikadi yönden izah eder (Mısır bs. s. 239-269). *İbn-i Hazm* ise *el-Fisal fi'l-Fhvâ ve'n-Nihal* adlı eserinde meselenin şerhine, Kur'an-ı Kerim hakkında mahluktur demenin caiz olup olmadığına dair etraflı malumat verir (Mısır, 1320, III/4-15). *Tâcu's-Subkî* konuyu tarihî yönüyle ele alır. *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*; Kahire, 1322, I/206-217.

⁹ *İrşâdu'l-Fuhûl*; s. 11.

meselesi bilhassa onu benimseyenlerle benimsemeyenlerin arasını ayıran ölçü olmak gibi uğursuz bir şekle girmiştir. Birçok alimler arasında ihtilaf ve düşmanlık mevzuu oluşu yanında zamanla adeta hadislerin ve isnatların zayıflıkla ithamına yol açan cerh ve ta'dil sebeplerinden biri haline gelmiştir. Öyle ki, alimler, muhaddisler, kadılar, gayet sağlam sika raviler, Halk-ı Kur'ân meselesinde görüşünü açıklamayıp tevakkuf ettiği veya ifrat ve tefrite kaçmadan hakikatı söylediği için cerholunmuştur. Cerh ve ta'dil kitaplarında bu türlü cerhe ait çok sayıda misaller bulunmaktadır. Öte yandan bu mesele, bazı insanların düşmanlarına karşı haksız ve ölçsüzce kullandıkları bir intikam ve iftira vasıtası olmuştur. Şöyle ki, bir alime kızan onu cerhedip zamanın ehl-i sünnet ölçülerine göre elde ettiği halk itimadını sarsmak için onu "Kur'ân-ı Kerim mahluktur" demekle itham etmiştir. Bu itham ölçüsü öylesine geniş tutulmuştur ki zamanla el-Buhârî (194-256/810-869) ve Yahyâ b. Ma'in (ölç.250/864), Ali b. el-Medîni (öl. 234) Yezîd b. Hârûn (öl. 206), Zuheyr b. Harb (öl. 234) gibi sünneti ve ilimlerini nefislerinde toplamış bulunan değerli şeylerine kadar varmıştır.

Hâfız İbn-u Hacer'in (773-852/1371-1448) Hakim Ebû Abdillah en-Nisâbüri'nin "Tarihu Nisâbüri" undan naklettiğine göre Hâtim b. Ahmet demiştir ki "Müslim b. Haccâc'tan işittim: "Muhammed b. İsmâ'il (el-Buhârî) Nisâbüri'ye geldiği zaman halkın ona gösterdiği itibarı bir alime, bir valiye gösterdiğini görmedim. Şehre iki ya da üç fersah mesafeden kendisini karşıladılar. Devrinin Nisâbüri şeyhi olan Muhammed b. Yahyâ'z-Zühli bulunduğu mecliste "yarın Muhammed b. İsmâ'il'i isteyen karşılansın. Ben de karşılayacağım" dedi. Muhammed b. Yahyâ dahil bütün Nisâbüri alimleri onu karşıladılar. el-Buhârî şehre girdi ve Buhârîluların yanına indi. Muhammed b. Yahyâ bize "sakın ona kelam mevzuunda bir şey sormayın. Çünkü bizim görüşümüze aykırı bir cevap verirse aramız açılır. Horasan'da ne kadar Nâsîbî, Râfîzî, Mürçî'î varsa bize oh çeker" diye tenbih de etti. Halk el-Buhârî'den ilim almak için başına yığıldı. O kadar ki, bulunduğu ev çatısına kadar doldu. Geldiğinin ikinci ya da üçüncü günüydü, birisi kalıp "Lafz" meselesini sordu. Buhârî şu cevabı verdi: "Fiillerimiz mahluktur, tellaffuzumuz da fiillerimizden birisidir". Bu cevap üzerine orada bulunanlar arasına ihtilaf girdi. Bir kısmı "el-Buhârî Kur'ân-ı Kerim'i telaffuzum mahluktur dedi", bir kısmı "demedi" diye münakaşaya başladılar. Böylece araları açıldı. O kadar ki birbirlerine düştüler. Bunun üzerine ev halkı bir araya gelerek münakaşa edenleri dışarı çıkardılar". Buhârî de şunları söyle-

miştir “Ubeydullah b. Sa’id (Ebû Kudâme es-Serahsî)in “arkadaşlarımızın durmadan, kulların fiilleri mahluktur dediklerini duyuyorum” dediğini işittim”. Buhârî devamla, “kulların, diyor, hareketleri, sesleri, kesbleri, yazı yazmaları mahluktur. Ancak, mushaflarda yazılı, kalplerde bellenip muhafaza edilmekte olan Kur’ân-ı Mübîn’e gelince . . o, Allah kelamıdır, mahluk değildir. Cenâb-ı Hak bu konuda “hayır, hayır . . O kur’ân kendilerine ilim verilmiş olanların sinelerindeki apaçık ayetlerdir”¹⁰ buyurmuştur”. Ebû Hâmid eş Şarkî de demiştir ki, “Muhammed b. Yahyâ’z-Zühli’den işittim, “Kur’ân-ı Kerim Allah kelamıdır, mahluk değildir. Kur’ân-ı Kerim’i telaffuzum mahluktur diyenler mübtedîdir. Böyleleri ile oturulmaz, konuşulmaz. Bundan sonra Muhammed b. İsmâ’il’in yanına gidenleri itham edin. Çünkü onun meclisine ancak mezhebinden olanlar gider” diyordu”¹¹.

İbn-i Ebî Hâtim’in Buhârî’yi aynı sebepten cerhettiği görülmektedir. Bu cümleden olarak tercüme-i halinde “Buhârî 250 senesinde (M.864) Rey şehrine geldi. Babam (Ebû Hâtim er-Râzî) ve Ebû Zür’atî’r-Râzî ondan semâ’ yoluyla hadis rivayet ediyorlardı. Muhammed b. Yahyâ (ez-Zühli) Buhârî’nin yanlarında “Kur’ân-ı Kerim’i telaffuzum mahluktur” dediğini bir mektupla kendilerine haber verdiğinde hadislerini terkettiler” demektedir¹².

Buhârî’yi zayıf ravilerle bir arada zikrettiği için Allah Zehebi’yi affetsin.. Diyor ki: “Lafz mēselesi yüzünden dedikodudan kurtulamadı. İki râzî (Ebî Hâtim ve Ebû Zür’a) bu mesele dolayısıyla ondan rivayeti kesdiler”.

Buhârî’nin şeyhi Ali b. el-Medîni’ye gelince - ki, Buhârî Sahihini ondan rivayetleri ile doldurmuştur - ¹³ İbn-i Ebî Hâtim onu da el-Cerh

10 29. el Ankebût s. 49. *Buhârî’nin Halk-ı Kur’ân meselesine dair bahsedilen olaydan sonra telif etmiş olduğu Halku ef’âli’l-İbâd* adlı eserindeki görüşü budur (s. 73). Eser, 1306 da Hindistan’da birkaç risale ile birlikte büyük ebatta basılmıştır. Bu risalelerden ilki *Şemsu’l-Hak el-Azîmâbâdi’nin İ’lâmu ehlî’l-Asr fi ahkâmi rek’ateyi’l-Feer* idir. *Buhârî* adı geçen eserinde, Kur’ân-ı Kerim mahluktur, tilavetle metlûv aynı şeydir, mahluktur görüşünde olanları esash tahlillerle reddeder ve şu sonuca varır: mürekkep, kâğıt, yazı, Kur’ân-ı Kerimi ezberleme, okuma.. hepsi de kulların fiillerinden olup yaratılmıştır. Kur’ân-ı Kerim ise Allah’ın Kelam sıfatının tecellisidir. O, Allah kelamıdır; Allah kullarına onunla hitabetmiştir. Hz. Peygamber (S.A) den tevatür yoluyla gelen haberler de bu merkezdedir.

11 *Hedyu’s-Sârî*, Bulak, 1301, s. 491 ve II/203. *Zuhli’nin* bu tutumu *el-Buhârî’ye* olan hasedinden ileri gelmektedir. Bkz. *Tabakâtu’ş-Şâfi’iyye*, *Buhârî’nin* tercüme-i hali II/12, 13.

12 *İbn-i Ebî Hâtim, el-Cerh ve’t-Ta’dil*; Haydarabat, 1361/1942, III/II, s. 191.

13 *el-Buhârî* sahibinde *Ali b. el-Medîni’den* 303 hadis rivayet etmiştir.

ve't-Ta'dil de zikreder ve "babam ile Ebû Zür'a Ali b. el-Medîni'den hadis yazarlardı. Ancak Halk-ı Kur'an görüşünden (yani bu meseleye icabetinden) dolayı Ebû Zür'a ondan hadis rivayetini kesdi" der¹⁴.

İbn-i Hacer'in naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah "el-Müsned" de babasından Ali b. el-Medîni tarikiyle bir hadis rivayet ettikten sonra demiştir ki: "babam Mihne (Halk-ı Kur'an meselesinde başına gelenler) den sonra Ali b. Medîni'den hiç bir hadis rivayet etmedi.." Talk b. Ali müsnedinde de şu rivayet vardır: "Babam, "Ali b. Abdillâh (el-Medîni) alimler Halk-ı Kur'an ile imtihan olunmazdan önce bize hadis rivayet ederdi" dedi". İbn-i Hacer, "ben de derim ki, diyor; Ali b. el-Medîni hakkında Ahmed b. Hanbel ve taraftarları yukarıda zikri geçen Halk-ı Kur'âna icabetinden dolayı bazı sözler sarfetmişlerdir. Halbuki o, rüçû' ve tevbe etmiştir"¹⁵.

el-Ukaylî de Ali b. el-Medîni'ye atıp tutar ve onu "Kitâbu'd-Du'afâ" da sırf Lafz meselesinden dolayı zayıf raviler arasında zikreder. Zehebi bu tutumu sebebiyle el-Ukaylî'ye iyice çatar: "Be Ukaylî, sende hiç akıl yokmu? Hakkında ileri-geri konuştuğun bu adam kimdir biliyormusun?.. Biz şu Ali b. el-Medîni, el-Buhârî, Abdu'r-Rezzâk, Osmân b. Ebî Şeybe.. gurubunu müdafaa edebilmek, haklarında söylenenlerin asılsız olduğunu açığa çıkarabilmek için sana uyduk. Bunlardan her birinin senden birkaç derece daha sağlam, hatta kitabına almadığın birçok sikalardan daha güvenilir olduğunu sanki bilmiyorsun. Eğer bunların hadisleri terkedilseydi ilim kapısı kapanır, hitap kesilir, seleften bize intikal eden haberler kaybolur, her tarafı zındıklık kaplar, deccallar ortaya çıkardı. Sonra bid'atçı hata eden, günahkar her ravi hadisini zayıflatan bu hallerden dolayı cerh edilmez. Günahlardan, hatadan salim olmak sika şartlarından da değildir. Lâkin kendisinde azıcık bid'at bulunan, geniş ilmine rağmen biraz vehme sahip sikalardan çoğunu zikretmemizden maksat muhalefet bahis konusu olduğunda bu kusurları taşımayan başka sika ravilerin daha sağlam ve tercihe şayan olduklarının bilinmesidir. Var gerisini sen hesap et"¹⁶.

İmâm Yahyâ b. Ma'in'e gelelim: Zehebî, Yahyâ'nın tercüme-i halinde nakletmiştir: Ahmed b. Hanbel "Yahyâ (b. Ma'in) ve Ebû Nasr et-Temmâr gibi Halk-ı Kur'âna icabet edenlerden hadis yazmak ho-

14 *Ibn-i Ebî Hâtim*, a g e; III/1, s. 194.

15 *Ibn-i Hacer el-Askalâni, Tehzibu't-Tehzib*; Hindistan, 1326, VII/356, VII/356, 357.

16 *Zehebî, Mizânu'l-İtidâl*; III/140.

şuma gitmez” demiştir. Zehebî daha sonra Yahyâ'nın “Mizân” da niçin nakledildiğini açıklayarak onu, diyor; büyük bir hafız hakkında söylenen her sözün bir bakıma tesirli olmayacağını bilinmesi için zikrettim. Hakikatte Yahyâ, Şeyhân'ın (Buhârî ve Müslim) sahihlerinde kendisinden rivayette bulunmuş olmalarıyla köprüyü çoktan geçmiştir. O halde hakkında söylenenlere itibar edilemez. Dahası var, Yahyâ bi Ma'in adı şarktan garba yayılmıştır. (Yanî, ta'dil ve tevsik mertebelerinin en yükseğine ulaşmıştır). Allah'ın rahmeti üzerine olsun..”¹⁷.

Ali b. Ebî Hâşim el-Leysi el-Bağdâdî'nin tercüme-i halinde İbn-i Ebî Hatim diyor ki: “Babam, Ali b. Ebî Hâşim'den Rey ve Bağdat'ta hadis yazmıştı. Onun “Ali'yi ancak sadûk olarak biliyorum” dediğini işittim. Ancak Halk-ı Kur'an meselesinde tevakkuf etti. Bunun için nas hadislerini terketti. Babamdan da kiraat yoluyla Ali'nin hadisleri rivayet edilemez oldu. Babam, “Halk-ı Kur'an meselesinde tevakkuf etti. Biz de ondan rivayeti kesdik. Artık Ali'nin hadislerini ta'n edin” derdi”¹⁸. İbn-i Hacer de “Ali Sadûktur, diyor; Halk-ı Kur'an meselesinde tevakkuf ettiği için hakkında söz edilmiştir. Buhârî (Sahihinde) ondan rivayette bulunmuştur. Bu (yani Halk-ı Kur'an meselesinde tevakkufu) rivayetlerinin kabulüne mani teşkil etmez”¹⁹.

Kezâ, Ali b. el-Hasani'l-Bâhili'nin tercüme-i halinde İbn-i Hacer diyor ki: “Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, ancak babasının izin verdiği kimselerden hadis yazardı. Babası yalnızca ehl-i sünnet görüşünde olanlardan hadis yazmasına izin vermiş, Halk-ı Kur'âna icabet edenlerden rivayette bulunmasını men etmişti. Ali b. el-Ca'd'ı, onunla aynı görüşte olanları bu sebepten müsnedine almamıştır”²⁰. Hulâsati'l-Hazreci'de ²¹ şu ifadelerle rastlıyoruz: “Ahmed b. Mansûr b. Seyyâr er-Remânî.. Hâfız, Ebu Bekri'l-Bağdâdî.. Müsned tasnif etmiştir. Yezid b. Hârûn, Zeyd b. Habbâb, Abdu'r-Rezzâk ve birçoklarından rivâyeti vardır. Kendisinden de İbn-i Mâce rivayette bulunmuştur. Ebû Hâtim er-Râzî ve ed-Dârekutnî sika olduğunu söylemişlerdir. Halk-ı Kur'an meselesinde tevakkuf ettiği için Ebû Dâvud kendisini ta'n etmiştir. 83 yaşlarında iken 265 de (M. 878) ölmüştür”.

17 A g e; IV/410

18 *Ibn-i Ebi Hatim*, a g e; III/1, s. 194.

19 *Hedyu's-Sâri*; 430 ve II/153.

20 *Ibn-i Hacer, Ta' cilu'l-Menfa'a*; s. 15.

21 s. 13.

Ahmed b. Hanbel ile arkadaşı, İmâm Şâfi'i'den ilim alanlardan el-Hüseyn b. Aliyyi'l-Kerâbisî arasında sıkı bir dostluk vardı. Halk-ı Kur'ân meselesi ortaya çıkınca araları açıldı. Dostlukları şiddetli bir nefret ve düşmanlığa döndü. İbn-i Abdî'l-Berr, el-Kerâbisî'nin ilmini, sağlam görüşünü ve eserlerini öğredükten sonra "el Kerâbisî ile Ahmed b. Hanbel arasında sağlam bir dostluk vardı, diyor.. Halk-ı Kur'ân bahsinde Ahmed b. Hanbel ona muhalif olunca bu dostluk düşmanlığa döndü. Öyle ki, herbiri eski arkadaşını ta'n eder oldu. Ahmed b. Hanbel, "Kur'ân mahluktur diyen Cehmîdir. Bir kimse mahluk değildir demeden "Kur'ân-ı Kerim Allah kelamıdır" derse tevakkuf etmiş olur. "Kur'ân-ı Kerim'i telaffuzum mahluktur" diyen de mühtedir" diyordu. el-Kerâbisî, Abdullah b. Kullâb, Ebû Sevr, Dâvud b. Ali gibileri ise "Allah'ın kullarına hitap ettiği Kur'ân, O'nun sıfatlarından birisidir. Mahluk olması câiz olmaz. Kur'ân-ı Kerim okuyanın tilaveti, dolayısıyla telaffuzu kendi kesbidir, kendisine ait bir fiildir, mahluktur. Bu fiil aynı zamanda Allah kelamını nakildir ve Allah'ın kullarına hitap ettiği Kur'ân-ı Kerim'in bizzat kendisi değildir" diyorlardı. Ahmed b. Hanbel taraftarları olan Hanbelîler el-Kerâbisî'yi terk ve bid'atla töhmetlendirerek onu ve Halk-ı Kur'ân mevzuunda görüşlerini kabul edenleri ta'n etmişlerdir"²².

İbn-i Hacer, el-Kerâbisî'nin tercüme-i halinde İbn-i Abdî'l-Berr'in yukarıdaki sözlerini naklettikten sonra diyor ki: "Ebû Tayyib el-Mâverdî söylemiştir: el-Kerâbisî, Kur'ân-ı Kerim mahluk değildir, benim onu telaffuz edişim mahluktur.. görüşündeydi. Bu görüşünü Ahmed b. Hanbel'in inkâr ettiğini el-Kerâbisî'ye söylediklerinde "bu delikanlıya ne yapalım bilmiyoruz, Kur'ân mahluktur desek bid'at, değildir desek yine bid'at diyor" demiştir"²³. Zehebî de el-Kerâbisî'nin tercüme-i halinde, "Kur'ân Allah Kelâmıdır, mahluk değildir, benim onu telaffuz edişim mahluktur" sözüyle Kur'ân telaffuzunu kastediyorsa ne âlâ.. Yok, mahluk olarak telaffuz olunanı kastediyorsa Ahmed b. Hanbel ve selef alimlerinin münker dediği, cehmî saydığı kimse odur" diyor²⁴. Yine İbn-i Hacer'in naklettiğine göre, Nu'aym b. Hammâd el-Mervezî hakkında Mesleme b. Kaasım, "Nu'aym'in Kur'ân-ı Kerim'e dair tehlikeli bir görüşü vardı. O, Kur'ân-ı Kerim'i "Levh-i Mahfûz" daki şekliyle Allah kelamı, insanların elindeki şekliyle mahluk olarak iki Kur'ân

22 *Ibn-i Abdî'l-Berr, İntikaa; s. 106.*

23 *Tehzibu't-Tehzib; II/359.*

24 *Mizânu'l-İtidâl; I/544*

kabul ediyordu” demiştir. İbn-i Hacer bu nakilden sonra ekliyor: “Nu’aym, insanların ellerindeki Kur’ân ile dilleriyle okudukları, elleriyle yazdıkları Kur’ân’ı kaseder gibidir. Onun yazıldığı mürekkep, kağıt, yazan hattat, okuyan, okuyanın sesi . . bunların hepsinin mahluk olduğu şüpheşizdir. Allah kelâmına gelince o, kat’iyyetle mahluk değildir”²⁵.

İbn-i Abdi’l-Berr, İmam Şafi’i ashabından ve onun ilmini yayanlardan el-Müzenî hakkında kısaca diyor ki: “Müzenî, takvâ sahibi, günahlardan şiddetle kaçınır, dindar, yokluğa karşı sabırlı idi. Mısırlıların en çok ziyaret eddikleri, rağbet gösterdikleri bir kimseydi. Onu, Kur’ân-ı Kerim mahluktur demiş olmakla itham ederler. Halbuki böyle dediği sahih değildir. Bu iddia sebebiyle Mısırlılardan çoğu kendisini terk etti. Sonunda on kadar arkadaşıyla mescitteki bir direğe dayanarak oturur oldu. Sonra Mısırlı salihlerden biri Müzenî ile ilgili güzel bir rüya gördü. (İbn-i Abdi’l-Berr rüyayı da nakleder). Rüyasını haber verdi de, halk tekrar ziyarete gelmeye başladı, içlerindeki şüphe de zail oldu”²⁶.

İmâm-ı A’zâm Ebû Hanîfe bile bu töhmetle itham edilmiştir. Üstâd Kevserî’nin “Tenîbu’l-Hatîb” adlı eserinin birkaç yerinde bu konunun ele alınarak geniş izahat verildiği, İmâm-ı A’zâm hakkındaki iddianın çürütüldüğü görülmektedir²⁷. Aynı ithamdan –yukarıda görüldüğü üzere – Buhârî de kendisini kurtaramamıştır.

Tâcu’d-Din es Subkî diyor ki: “Cerhde ihmal edilmemesi gereken hususlardan birisi de cerhedenle cerhedilene nisbetle değişik olan akide durumudur. Çünkü çok kere bir raviyi cerheden ona akide bakımından muhalif olur ve onu sırf akidesi üzerinden cerh eder. Bunun misallerinden birisi Buhârî hakkında söyleyen “Lafz meselesi yüzünden Ebû Zür’a ve Ebû Hâtim, hadislerini terkettiler” sözüdür. İnsaf edilsin. Hadiste öncü Ehl-i Sünnetin en ileri gelen alimlerinden olduğu halde el-Buhârî hakkında bir kimsenin “metruktur” demesi câziz olabilir, onun hasletleri kusur sayılabilir mi?.. Lafz meselesinde hakikat Buhârî’den yanadır. Çünkü, her aklı başında kimse iyice bilir ki, bir şeyi telaffuz etmek sonradan olma, kula ait bir fiildir ve Allah’ın iradesi ile yaratılmıştır”²⁸.

25 *Tehzîbu’t-Tehzîb*; X/462. Burada, sayılı hadis alimlerinden olduğu halde, insan elinin kağıt üzerine yazdığı, Allah’ın yarattığı, çürüyüp yok olmağa mahkum dillerin okuduğu Kur’ân-ı Kerim ile Allah kelâmı arasında bir ayırım kabul etmeyen İbn-i Hacer’in dar görüşüne işaret etmeden geçemeyeceğiz.

26 *İntikaa*; s. 110.

27 s. 4,6,52,66.

28 *Subkî, Kâ’ide fi’l-Cerh ve’t-Ta’dil*; A. *Ebû Gudde* neşri, Beyrut, 1963; s. 12

Üstâd Kevserî el-Hâzimi'nin "Şurûtu'l-E'immeti'l-Hamse" adlı eserinin 21, 22. sayfalarına şu notu eklemiştir: "Zehebi, Hâfız Ebû'l-Velîd, Hassân b. Muhammed en-Nisâbûrî'nin "Babam bana "hangi kitabı tesbit ediyorsun" diye sordu, ben de "Buhârî'nin kitabını tahrir ediyorum" dedim. "Müslim'in eserini tercih et" dedi, "çünkü o, daha bereketlidir. Hem Buhârî lafza nisbet ediliyor" demiş olduğunu tercüme-i halinde el-Hâkim'den nakleder²⁹. Zehebî'nin oğlu devam eder "Müslim de lafza mensuptur, deniliyor. Mesele karışıktır³⁰. Zehebî burada Buhârî ile şeyhi Muhammed b. Yahyâ'z -Zuhlî arasında geçenlere işaret etmektedir. Buhârî Nisâbur'a geldiğinde kendisine lafz meselesini sordukları zaman "Kur'ân Allah kelmâdır, mahluk değildir. Amellerimiz mahluktur" demişti. Zuhlî ise "Kur'ân Allah kelmâdır, mahluk değildir, Kur'ân-ı Kerim'i telaffuzumuz mahluktur" diyen kimse bid'atçidir. Aramızda oturmasın. Bundan sonra Muhammed b. İsmâ'ilin görüşünü benimsemiş olanlarla konuşmayız" demişti. Bunun üzerine Müslim ve Ahmed b. Seleme hariç herkes Buhârî'den elini çekmiş, ondan hadis rivayetine son vermiştir. Müslim, Zuhlî'den yazdığı bütün hadisleri bir hamal sırtında geri göndermiştir. Zuhlî ayrıca "Muhammed b. İsmâ'il artık bu memlekette bizimle oturmasın" dediği için Buhârî korkarak Nâsâbur'u terketmiştir. O tarihten sonra Müslim, Zuhlî'den de, Buhârî'den de hadis tahrir etmemiştir. Buhârî ise sahihinde-İbn-i Hallikân'ın Müslim'in tercüme-i halinde ifade ettiğine göre-aralarında geçen maceraya rağmen 30 kadar yerde Zuhlî'den rivayette bulunmuştur. Ancak senesinde onu, açıkça söylese tenkide yol açacağı için, bu ihtimali ortadan kaldırmak üzere "Muhammed" veya dedesine nisbetle "Muhammed b. Hâlid" şeklinde zikretmiştir. Ashında bu meselede hiçbir karışıklık yoktur. Çünkü lafz meselesinde-kendilerine karşı taassup gösterilmiş bile olsa- hakikat Şeyhândan yanadır. İmâm Ahmed b. Hanbel'in başına gelenlerden sonra bu meselenin tarihi seyrini dikkatle gözden geçirenler ravilerin, sözde ihtilafli meseleler yüzünden ne kadar güçlüklerle karşılaştıklarını göreceklerdir. İhtilafın hakiki sayılması halinde hata-nın, sahih delillere göre kendilerinde olması gerekir. Bu itibarla raviler, keşki mânâsız şeylerle uğraşmasalar, güzel güzel rivayetle meşgul olsalardı. Eğer bunu yapsalardı birçok cerh ve ta'dil kitapları, hiçbir faydası olmayan "fülan tevakkuf eden mel'unlardandır, sapık lafziyye-dendir, Allah'ın bazı sıfatlarını nefyeder; onun için de onu nefyettik,

29 *Tezkiretu'l-Huffâz*; Haydarâbad, 1958, III/895, 6.

30 Doğrulayıcı ifadeler için, bkz. *Beyhaki, el-Esmâ ve's-Sıfât*; s. 267.

imanda istisna kabul etmez; onun için sapık bir mürci'îdir, cebr, hulûd ve benzeri meselelerden gayrısında cehmîdir, imanın dille ikrar ve amelden ibaret olduğunu kabul etmez; onun için terkettik onu.." gibi gözlerle, sadece kelâm konusundaki görüşünden dolayı söylenen "falanca felsefeye ya da zındıklığa mensuptur, yahut, reye itibar eder.." gibi burada hepsi de zikredilemiyen ithamlarla dolmazdı.

Cerh ve ta'dil en mes'uliyetli ilimlerden birisidir. Bu konuda telif edilmiş kitapların çoğunda haddinden fazla taşkınlık ve aşırı ifadeler mevcuttur. Bu taşkınlığın menşei İbn-i Kuteybe'nin "el-İhtilâf fi'l-Lafz" adlı eserindeki ifadelerden kısmen belli olmaktadır. Ahmed b. Hanbel'den sonra hadis ricali konusunda telif edilen kitaplardan hiçbiri hakikatten uzaklaşmaktan hali kalamamıştır. Bu kitapları dikkatle inceleyen basiret ehlinde durum gizli kalmıyacaktır".

İbn-i Kuteybe (213-276/828-889) adı geçen eserinde, asrındaki ilim adamlarının durumlarını, bunların ilim öğrenme maksatlarının öğrendikleri ile amel etme yerine selef imamlarını red ve onları Allah'ın vaz' etmiş olduğu dinde bid'atçılık yapmakla itham etmeye, seviyesiz arzulara kapılarak İslâmî konularda münakaşa ve münazara girmeye yöneldiğini izah eden kısa bir mukaddimeden sonra şunları söylüyor:

"Halk-ı Kur'an konusunda vaki olan ihtilafların sonu hadisçilere mahsus bir şekle girdi. Bunlar ötedenberi sünnete müzahir, ona sıkı sıkıya bağlı idiler. Kimseye mudara etmedikleri halde halk her yerde onların gölgesine sığınmıyordu. Kendileri kimseden çekinmezken çeşitli fırka mensupları onlardan köşe bucak kaçmıyordu. İnsanlardan haklarını mutlaka alıyorlar, kimseden çekinmiyorlardı. Onların yücelttiklerinden başkası ilimde yükselmez, batırdıklarından gayrisi perişan olmazdı. Kervanlar hadisçilerin öğdüklerini anarak giderdi. Bu hal, şeytanın İslam'da aslı olmayan teferruat kabilinden de sayılamayacak, bilmemek faydalı, bilmek lüzumsuz bir mesele ile onlara tuzak kuruncaya kadar böyle devam etti. Giderek meselenin zararı yaygınlaştı. Önemi arttı. Nihayet hadisçiler arasındaki birliği parçaladı, görüşlerinin ayrılmasına sebep oldu. Durumlarını sarstı, hasetçilerini sevindirdi. Düşmanlarına el çektirdi. Çünkü onlar, hadisçilerin birbirlerini tekfir ettiklerini, birleşmiş gibi oldukları halde parçalandıklarını yekvücut görünmelerine rağmen aralarının açıldığını görünce, hallerine gülmeye, kendilerini harpten sonra onlarla sulh yapmış görmeğe başladılar³¹. Bu meselenin or-

31 *Keşerî* burada şu notu eklemiştir: Musannıf *İbn-i Kuteybe* asrında cereyan eden bu kabil olayların görgü şahididir. *Buhâri*'ye nisbet edilen *Halku ef'âli'l-İbâd* ve *Abdullah b. Ahmed*"

taya çıkışından beri ilim ehlinin ona dair görüşlerini belirtmekten çekindiklerini, başlangıcında önleyici çareler aramadıklarını, iyice kökleşinceye kadar da anlaşılmayan kısımlarını izah etmediklerini, böylece mühim bir hata işlendiğini, gençlerin bu konu ile yetiştiklerini, inanmışların kalbine yerleşmiş bir şeyi çıkarmanın güçlüğüne gördüğüm zaman, kendi kendime, böyle mühim bir işte neme lazım çekerek, Allah'ın ilim lutfetmek suretiyle üzerime yüklediği vazifeden kaçmak için bir bâhâne bulamadım. Bunun için de, aklımın erdiği, gücümün yettiği kadar hakikata hizmet etmeyi umarak bu ağır yükü yükledim. Allah'ın rızasına ermek isteyenlere O'nun ayetlerini avama sormak yerine, basiretle tetkik etmek yakışır. O zaman muvaffakiyet Allah'tandır"³².

İbn-i Kuteybe bundan sonra, tevilcilerin bazı ayetlerin teviline düşdüleri hatalardan misaller vermekte, kendi fikrini ortaya koyup devam etmektedir: "İmdi söz sırası bu kitabı yazmaktaki asıl maksadımıza, hadisçilerin lafz meselesindeki ihtilaflarına, bu yüzden aralarının açılmasına, birbirlerini küfürle itham etmelerine geldi. Aslında bu ihtilaf aralarındaki ülfete son verecek, birbirlerine son derece sert davranmalarına sebep olacak cinsten değildi. Zira, hepsi de bir fikir etrafında birleşmişlerdi: Kur'ân-ı Kerim Allah kelimadır, mahluk değildir.. Öyle iken hadisçiler, meselenin, derin manasını ve esprisini anlamadıkları teferruatında ihtilafa düştüler. Aralarında anlaşmazlık olan her grup bir temyiz hassasına, ya da olayların iç yüzünü görebilen sezgiye, yahut da lügatçilerin ilmüne sahip olmadıklarından bir tarafa bağlandı kaldı. Şu da var ki, bir iddia ortaya koyan, bir fırkaya mensup olan herkes hakikatın kendi iddia ettikleri ile mensubu bulunduğu fırkada olduğunu zanneder. İlmî bir şüphe ile bir tarafa bağlanmayan alim bundan müstesnadır. Çünkü böyle bir alim kendi nefsinin hata edebileceğini kabul eder. Hakikatın, aralarında tercih yapamadığı iki husustan biri olduğunu, kendisinin bunlardan hiç birisine bağlı kalamıyacağını bilir. Ancak, böyle alimler de aralarında tercih yapamadığı iki görüşe mensup olanların da muhaliflerine yaptıkları kötü ve sert muamelelere,

in *Kitâbu's-Sünne* si bir yana, *Harbu's-Seyrecâni'nin es-Sünne ve'l-Cemâ'a* sı ile *el-Câmi ini, Osmân b. Sa'id el-Siczi'nin Nakz ını, Huşays b. Esram'ın el-İstikame* adlı eserini tetkik edenler *Ibn-i Kuteybe'nin* muasırlarının bu eserinde maksada delalet eden ithamlar, hatta tekfir kadar varan rivayetlerle karşılaşacaklardır. Bu rivayetler aynı zamanda bir devir halkına daha çok polemik sayılması mümkün meseleler yüzünden ne derece haksız ithamlarla saldırıldığını gösterir.

32 *el-Ihtilaf fi'l-Lafz*; s. 9-11.

kendilerinin ve küfürlerinden şüphe edenlerin kafir oldukları iddiasına maruz kalmışlardır³³. . . . Olur ki, bir hadis şeyhi bir şehre gelerek hadis okutmak ister. Tahdis adabını bilmediği gibi temyiz kabiliyetinden de mahrumdur. İlim namına ilerlemiş yaşından, Sufyan b. Uyeyne, Ebû Mu'âviye, Yezîd b. Hârûn gibi meşhurlardan hadis dinlemiş olmasından başka bir meziyeti yoktur. Hadisçiler ondan hadis yazmadan önce ilk iş olarak Halk-ı Kur'ân meselesinde zorlamaya başlardı. Şeyh, istedikleri cevabı vermeden önce durur, işi ağırdan alır, yahut, öksürür, mırın-kırın ederse çekeceği vardı. Tenkit edilme ve koğulma korkusu çok kere onu, hadisçilerin razı olacakları cevabı vermeye zorlardı. Bu yüzden de bazan bilmeden söyler, anlamadan konuşurdu. Şeyh, hadisçilere muhalif ise kendisinden hadis yazmaları için hoşlarına gidecek cevaplar vermek zorunda kalırdı. Meselenin içyüzünü bilmek isteyen bir genç, yahut bilgi almak arzusunda olan yaşlı bir kimse görürlerse meseleyi ona da sorarlardı. Sordukları kendiliğinden doğru söyler, doğrusunu Allah bilir yollu özür beyan edip, bu işin esasını ben de bilmek istiyorum, araştırıyorum, henüz doğru bir bilgim yok.. derse - Allah'ın onu bilmedikçe sorumlu tutmayacağını, öğrenmek için sormak, araştırmak lazım geldiğini bildikleri halde - inanmazlar, eziyete maruz bırakırlar; habistir, koğun şunu.. derlerdi. Bu konudaki itikatları herkesin bilmesi gelen tevhitte ilgili esas olsaydı, onu Hz. Peygamber'den duymuş olmaları icap ederdi. İş bu raddeye kadar getirmeleri gerektirmiydi? . . ."³⁴.

Üstad Kevserî İbn-i Kuteybe'nin bu görüşlerine şunları eklemiştir: İbn-i Kuteybe konuya dair naklettiklerinin görgü şahididir. Bu bahis eserinin en önemli kısmıdır. Cerh ve ta'dil kitaplarında mevcut ve İbn-i Kuteybe'nin işaret ettiği asır ravilerinden naklonunan tenkitleri ihtiyatla karşılamak gerektiğini ifade etmektedir. Ebû Tâlib el-Mekkî "hadiste, hafızlık derecesine yükselmiş alimlerden bir kısmı ravileri cerhederken, cerh ettiği kimse kendisinden daha faziletli, Allah korkusu taşıyan alimler nazarında daha üstün olduğu halde, çok cür'etli laflar etmiş, ithamlarında bir hayli ileri gitmişlerdir. Böyle tenkitler tenkit edenin aleyhine olur" derken ne kadar haklıdır".

33 İlmî bir şüphe ile bir görüşe bağlı kalmayan alimler, kendilerinin ve kafir olduklarından şüphe edenlerin küfre düştüğü iddiasıyla karşılaşınca aleni muhalefet edenlere karşı tutum nasıl olur, düşünmeli.. Buradan Halk-ı Kur'ân meselesindeki şiddetli ihtilâfların, bu ihtilâfların insanlar üzerindeki tesirlerinin, muhalifleri hakkında verilen hükümlerin ölçüsü kolayca anlaşılabilir.

34 *el-İhtilâf fi'l-Lafz*; s. 50, 52, 62, 63 (kısaltılarak).

İbn-i Kuteybe naklolunan ifadelerinde içinde bulunduğu devrin bizzat şahidi olduğu hadiselerini, mihnet ve meşakkatlerini göz önüne sermiş, Halk-ı Kur'an meselesine taraftar olanlarla, kendisine mahsus bir mazeretle tevakkuf edenlere reva görülen, meselenin tahrik ettiği sert tenkitlerle ilgili cidden mühim hususlara işaret etmiştir. Zannımızca bu tetkik ve ibretimiz birkaç misalden Halk-ı Kur'an meselesinin alimler, raviler, muhaddisler üzerindeki tesirleri belli olmakta, sonraları telif olunmuş cerh ve ta'dil kitaplarına giren ve nesilden nesile aktarılan asilsiz ithamlar, mesnetsiz görüşler ortaya çıkmaktadır. Bütün bu açıklamalardan ayrıca İmam Buhârî ve talebesi Müslim'in mevsûkiyeti ve yüksek mevkii ortaya çıkmaktadır. Zira her ikisi de sahihlerinde sağlam ölçülerle tenkit edilen ravilerden rivayette bulunmaktan çekinmemişlerdir.

Suyûti, Buhârî ve Müslim'in ittifakla, yahut yalnızca birinin münferiden rivayette bulunduğu birçok ravi isminden bahseder ki çeşitli ithamlarla tenkit edilmişlerdir³⁵. Ona göre böyle ravilerin sayısı 78 dir. Hâfız İbn-i Hacer de Hedyu's-Sârî de tenkit olunan Buhârî ravilerine dair bir bölüm ayırarak, tesirli tesirsiz diye ayırmak suretiyle bid'atçilikle itham olunanları zikretmiş, harf terbtibine koyduğu isimlerin sonuna bir fasıl ekleyerek itikadi meselelerden dolayı tenkide uğramış Buhârî ravilerini isimleriyle saymıştır. Bu tarz tenkide uğrayanların sayısı İbn-i Hacer'e göre 69 a kadar çıkar. İbn-i Hacer'in bu tutumu büyük ibret teşkil eder.

Bu satırları yazdıktan sonra Cemalettin el-Kaasımî'nin 39 sayfalık küçük bir risale olan "Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil" ini okudum. Gördüm ki, merhum yukarıda işaret edilen batıl ithamların tenkidine dair geniş malumat vermekte ve bu kabil tenkitlerin maksat ve sebeplerini gözlece açıklamaktadır. Ancak, Halk-ı Kur'an meselesine temas etmemiştir. Bu meseleye daha sonra mütalaa ettiğim "Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile" de yer vermiştir. Kaasımî bu eserinde Halk-ı Kur'an gibi meseleler yüzünden ravilere yöneltilen ithamları etraflı bir şekilde cevaplandırmıştır.

35 Suyûti, *Tedribu'r-Râvi*, Kahire, 1959, s. 219, 220.

36 sh. 381 vd., 459, 460.